स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाच्या सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखे अंतर्गत इतिहास विषयात पीएच.डी. पदवीसाठी सादर करावयाचा शोध प्रबंधाचा आराखडा

संशोधनाचा विषय

“गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांचे कार्य : एक ऐतिहासिक अभ्यास”
(‡.Ã.2015 ¯ÖµÖÖŸÖ)

✦ संशोधक विद्यार्थी ✦

पवार विवेक विठ्ठलराव
‹´Ö.‹.,‹´Ö.×±úô»Ö. (‡×ŸÖÆüÖÃÖ)

✦ संशोधक मार्गदर्शक ✦

डॉ.बी.एस.क्षीरसागर
सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख
इतिहास विभाग
×¿Ö¾ÖÖÖ•ÖÖß ´ÖÆüÖ×¾ÖªÖ»ÖµÖ,
हिंगोली

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,
नांदेड.

´ÖÖ“Ö-2016

■ ¯ÖÏस्ताविक :

Ã¾ÖÖŸÖ¡µÖ ³ÖÖ¸ŸÖÖ´Ö¬µÖ काश्मिर, जुनागड आणि हैद्राबाद ही संस्थाने विलीन –ााली नव्हती. त्यापैकी एक हैद्राबाद संस्थानात निजामांची राजवट होती. हैद्रबाद संस्थान स्वतंत्र करण्यासाठी पू. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली लढा दिला गेला. त्या लढयामध्ये स्वामी रामानंद तीर्थांच्या सहकाऱ्यांपैकी एक प्रमुख व्यक्ती म्हणजे पूर्वीच्या परभणी जिल्हयातील व सध्याच्या हिंगोली जिल्हयातील वसमत येथील श्री. गंगाप्रसा¤•Ö¦ अग्रवाल हे होत.

हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेसने निजामाविरुध्द विलीनीकरण करण्याच्या मुद्यावर स्वातंत्र्य व लोकशाहीसाठी गंगाप्रसादजी अग्रवाल µÖÖ“Ö महत्वपुर्ण योगदान होते. ŸÖµÖÖŸÖ सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रह, असहकार या पातळीवर त्यांनी फार मोठे कार्य केले. हिंगोली जिल्हयात कुरुंदा, वापटी, शिरडशहापूरच्या भागात ते कार्यरत होते. तसेच आजेगावच्या सशस्त्र क्रांतीचे नेतृत्वही गंगाप्रसादजी यांनी सांभाळले.

१९५१ मध्ये स्टेट कॉंग्रेसच्या सदस्यत्वाचा त्याग केल्यानंतर त्यांनी राष्ट्र सेवादल, भूदान चळवळ व सर्वोदय चळवळीच्या कार्यात वाहून घेतले. आचार्य विनोबा भावे आणि यांचे घनिष्ठ संबंध होते. खेडयापाडयापर्यंत पदयात्रेव्दारे भूदान व ग्रामदान विचार त्यांनी रुजविला.

गंगाप्रसादजींनी समाज प्रबोधन आणि लोकशिक्षण या घटकांना आपल्या समाजकार्यात नेहमीच अग्रक्रम दिला आहे. वसमत येथे हुतात्मा बहिर्जी स्मारक शिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे.

सर्वधर्मसमभाव, धार्मिक सामंजस्य, बंधूभाव, ग्रामस्वराज्य हे गंगाप्रसाजींच्या विचार प्रणÖ»Ö¦“Ö ´Ö¬µÖ¾ÖŸÖá ÃÖ¡Ö †ÖÆê. अस्पृश्यता निर्मूलन, जात¦³Ö¤ उच्चाटन यासाठी त्यांनी अवितरपणे प्रयत्न केले आहेत.

गंगाप्रसाजी अग्रवाल यांच्या हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामÖÃÖÖŠ¦ ×¤»Ö»µÖÖ योगदानासाठी भारत सरकारने स्वातंत्र्य सैनिकांचा पुरस्कार देऊन त्यांचा यथोचित गौरव केला आहे. स्वातंत्र्यानंतरही त्यांनी केलेल्या कार्यामुळे त्यांना अनेक पुरस्कार प्राप्त –ÖÖ»Ö.

विनायकराव चारठाणकर ट्रस्टने 'सामाजिक कृत-ाता पुरस्कार' देवून गंगाप्रसादजींचा सन्मान केला आहे. तर स्वामी रामानंद मराठवाडा विद्यापीठाने आपल्या पहिल्या पदवीदान समारंभात गंगाप्रसादजींना 'डी.लिट' ही मानद पदवी देऊन सन्मानित केले आहे.

▪ विषयाची निवड

गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांचे कार्य : एक ऐतिहासिक अभ्यास (इ.स.2015 पर्यंत) हा विषय निवडण्याच्या पाठीमागची भूमिका अशी की, गांधीजींच्या विधायक कार्यातील विनोबाजींच्या नेतृत्वाखाली सर्वसेवा संघाची स्थापना -ााली. त्यातूनच सर्वोदय चळचळ व मुख्यतः भूदान, ग्रामदानाचे देशव्यापी आंदोलन सुरु -ााले. ह्या आंदोलनात एक ´ÖÆüŸ¾ÖÖ“ÖÖ ¾µÖÖŒŸÖß ´हणजे गंगाप्रसादजी अग्रवाल हे आहेत. हैद्रबाद मुक्ती काळातील सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय व सांस्कृतिक कार्य महत्वपूर्ण असून याचा सखोल अभ्यास करणे हा त्या पाठीमागचा मुख्य हेतू आहे.

Ÿµ֓Ö बरोबर हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम गंगाप्रसादजी अग्रवाल योगदान मोठया प्रमाणावर आहे, त्यांनी निजाम सरकारच्या अन्यायी, अत्याचारी व गुलामगिरी विरुध्द मोठया प्रमाणात संघर्ष केला. स्वातंत्र्योत्तर काळातील समाज प्रबोधन आणि लोकशिक्षण, अस्पृश्यता निर्मूलन जातीभेद उच्चाटण यासाठी कार्ये केले. त्यासाठी गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांचे कार्य : एक ऐतिहासिक अभ्यास (इ.स.२०१५ पर्यंत) याविषयाची निवड केली आहे.

▪ संशोधनाची उद्दिष्टये :

1. गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांच्या हैद्राबाद मुक्ती आंदोलनातील योगदानाचा अभ्यास करणे
2. हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात निजामाच्या अन्यायी, अत्याचारी प्रवृत्तीविरुध्द लढलेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांचा आदर्श तरुण पिढी व समाजासमोर ठेवणे
3. गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांच्या राजकीय कार्याचा अभ्यास करणे

4. गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
5. गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतीचा सुसंगत इतिहास प्रतिपादन करणे.
6. गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांचे महत्वपूर्ण लेख व ग्रंथाचा अभ्यास करणे.

- **संशोधनाची गृहितकृत्येः**

1. गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांनी हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम लढ्यात निजामांच्या ×¾Ö¸üÖ¬ÖÖŸÖ »ÖœüÖ ×¤ü»ÖÖ Ê֓ÖÖ †ÖœüÖ¾ÖÖ »ÖÖ³Ö»ÖÖ †ÖÆêü.
2. स्वातंत्र्य सैनिक गंगाप्रसादजींचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
3. गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांचे राजकीय योगदान महत्वपूर्ण आहे.
4. गंगाप्रसादजींचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील योगदान महत्वपूर्ण आहे.
5. गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांचे सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक कार्य महत्वपूर्ण असे आहे.

- **तथ्य संकलनः**

तथ्य संकलन करतांना सामाजिक शास्त्रात त्याचे दोन प्रकार पडतात.

1. प्राथमिक स्त्रोत (Primary Source)
2. Û¾¤üŸÖßµÖ Ã¡ÖÖŸÖ (Secondary Source)

प्राथमिक साधनांमध्ये स्वातंत्र्य सैनिक गंगाप्रसाजी अग्रवाल यांची मुलाखत घ्यावयाची, जीवन कार्याबद्दल माहिती प्राप्त करावयाची, हैद्राबाद मुक्तß »ÖœüÖ¶üÖŸÖß»Ö कार्याची माहिती प्राप्त करावयाची, गंगाप्रसादजींच्या कार्याची शासकीय कागदपत्रे, नियतकालिके, विशेषांक इत्यादी तर व्दितीय साधनांमध्ये लेखन व ग्रंथाचा (संदर्भ) वापर, गंगाप्रसादजी अग्रवाल यांच्या कुटुंबियांच्या मुलाखती आणि विविध दैनिकांची कात्रणे ‡ŸµÖÖ¤üß.

- **»Ö'Ö¿ÖÖ¬Ö ¯Ö²Ö¬ÖÖ"Öß ŸÖÖŸ¯Ö¸ŸÖß ¹ý¯Ö¸êÂÖÖ:**

»Ö'Ö¿ÖÖ¬Ö	**प्रकरणे**
1.	गंगाप्रसादजी अग्रवाल - जीवन चरित्र आणि कामगिरी
2.	Æî¤ü¸üÖ²ÖÖ¤ü ´ÖãŒŸÖßसंग्रामात गंगाप्रसादजींचे योगदान
3.	गंगाप्रसाजींचे अग्रवाल यांचे राजकीय कार्यातील योगदान
4.	गंगाप्रसाजींचे अग्रवाल यांचे सामाजिक कार्यातील योगदान
5.	गंगाप्रसाजींचे अग्रवाल यांचे शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यातील योगदान
6.	ÃÖÖ¸üÖ¿Ö ¾Ö निष्कर्ष

गंगाप्रसाजी अग्रवाल यांचे कार्यः एक ऐतिहासिक अभ्यास (‡.ÃÖ. 2015 पर्यंत) याचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टिकोनातून तात्पूरत्या स्वरुपाचा आराखडा तयार करण्यात आला आहे. या आराखड्यात साधने जस-•Ö¿Öß ^¯Ö»Ö²¬Ö ÆÖŸÖß»Ö ŸÖÃÖÖ ²Ö¤ü»Ö करण्यात येईल.

¯Öकरण १ :-

गंगाप्रसादजी अग्रवाल - जीवन चरित्र आणि कामगिरी

सर्वसामान्य कुटुंबात ७ जानेवारी 1923 ¸üÖ•Öß 'गंगाप्रसादजीं' चा जन्म वसमत या गावी –ााला. अंबाजोगाई येथील नूतन विद्यालय या राष्ट्रीय चळवळीने भारावलेल्या ÃÖÓÃथेतून माध्यमिक शिक्षण घेतले व वाणिज्य महाविद्यालय, वर्धा आणि बिं–ानी ´ÖÆÖ×¾ÖªÖ»ÖµÖ, नागपूर येथे पदवी शिक्षण घेतले. त्यानंतर पू.स्वामी रामानंद तीर्थांच्या कार्याने भाराऊन जाऊन हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात सर्वोतोपरी सहभाग घेतला.

¯Öकरण 2 :-

हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात गंगाप्रसादजींचे योगदान

गंगाप्रसादजींच्या धाडसी, निग्रही कृतीचा प्रत्यय हैद्राबाद मुक्ती आंदोलनातील निर्भय सहभागातून दिसून µÖêŸÖÖ. या संग्रामात त्यांनी भूमिगत राहून केलेले कार्य, त्यांचा

अतुलनिय त्याग व शुरवृत्तीचे द्योतक आहे. हिंगोली जिल्हयातील कुरंदा, वापटी, आजेगाव, शिरडशहापूर येथील घटना त्यांच्या धाडसी वृत्तीचे प्रतिक होत्या. इ.स. १९४६ मध्ये शेतकऱ्यांचा, विणकरांचा मोर्चा हैद्राबादला नेला होता व तसेच विणकर समा•ÖÖची बळकट संघटना बांधली.

¯Öकरण 3 :-

गंगाप्रसाजींचे अग्रवाल यांचे राजकीय कार्यातील योगदान

गंगाप्रसादजी अग्रवाल वसमत तालुका काँग्रेसचे अध्यक्ष –ााले. महात्मा गांधींचा त्यांनी भारतीय काँग्रेस खेड्यापाड्यातून सर्वसामान्य जनतेपर्यंत नेण्याचा जीवपाड प्रयत्न केला. पुढे त्यांनी 'लिग ऑफ सÖ¿ÖÖ×»ÖÃ™ü ¾ÖŒÃÖ' नावाच्या राजकीय संघटनेत सहभाग घेतला. गंगाप्रसादजींनी पक्षविरहित 'नागरी आघाडी 'स्थापन करुन वसमतचे पहिले लोकनियुक्त नगराध्यक्ष बनले होते.

¯Öकरण 4 :-

गंगाप्रसाजींचे अग्रवा»Ö µÖÖ“Ö सामाजिक कार्यातील योगदान

समाज प्रबोधन आणि लोकशिक्षण या घटकांना आपल्या समाज कार्यात नेहमीच अग्रक्रम दिला. तसेच सर्वधर्मसमभाव, धार्मिक सामंजस्य, बंधूभाव, ग्रामस्वराज्य हे गंगाप्रसादजींच्या विचार प्रणालींचे सूत्र होते. खेडेगावातील व्यायामशाळा, वाचनालय, निरनिराळे धार्मिक उत्सव यांना योग्य दिशा दिली. अस्पृश्यांना आपलेसे करण्यासाठी गल्लीतील विहिरींचे पिण्याचे पाणी उपसून देण्याचा उपक्रम सुरु केला.

¯Öकरण 5 :-

गंगाप्रसाजींचे अग्रवाल यांचे शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक

¾Ö सांस्कृतिक कार्यातील योगदान

गंगाप्रसादजींनी परभणी जिल्हयात विद्यार्थ्यांची संघटना बांधली. वसमत येथे ÆüŸÖÖŸमा बहिर्जी स्मारक शिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. तसेच महिलांना शिक्षण देण्याचे भरीव कार्य केले व औपचारिक कृषि शिक्षण व

प्रत्यक्षातील कृषि व्यवसाय यांची सांगड घालण्याचे त्यांचे प्रयत्न लक्षणीय स्वरुपाचे ठरले. बौध्दिक व सांस्कृतिक कार्यक्रम घेऊन गंगाप्रसादजी तरुणांच्या मनात प्राप्त परिस्थितीबद्दल जाणीव जागृती निर्माण करत होते.

¯Öकरण 6 :-

<u>ÃÖÖ¸üÖ¿Ö ¾Ö निष्कर्ष</u>

“गंगाप्ÃÖÖ¤ü•Öß अग्रवाल यांचे कार्य : एक ऐतिहासिक अभ्यास (इ.स. २०१५ ¯ÖµÖÕŸÖ) ” या विषयासाठी उपलब्ध साधनांव्दारे प्राप्त होणाऱ्या माहितीतून निष्कर्ष काढले •ÖÖŸÖß»Ö.

<u>संदर्भग्रंथाची सूची</u>

अ.क्र.	पुस्तकांचे नाव	लेखक/ संपादक
1.	´Ö¸üÖšÖ¾ÖÖ›ü¶ÖÓ“ÖÖ ‡×ŸÖÆüÖÃÖ	डॉ. सोमनाथ रोडे
2.	गंगाप्रसाद अग्रवाल अमृत महोस्तव विशेषांक (४ जानेवारी १९९८)	किशोर कुलकर्णी
3.	हस्तलिखित कागदपत्रे	प्रा.शाम अग्रवाल
4.	स्वामी रामानंद तीर्थ विशेषांक	गंगाप्रसादजी अग्रवाल
5.	ÆüŸÖÖŸ´ÖÖ ²Ö×Æü•Öá	प्रा.शाम अग्रवाल
6.	हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम आणि मराठवाडा	अनंत भालेराव

ÃÖÓ¿ÖÖधक विद्यार्थी

पवार विवेक विठ्ठ»Ö¸üÖ¾Ö
‹´Ö.‹.,‹´Ö.×±ú»Ö. (‡×ŸÖÆüÖÃÖ)

संशोधक मार्गदर्शक

डॉ. बी.एस.क्षीरसागर
सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख
इतिहास विभाग
×¿Ö¾ÖÖ•Öß ´ÖÆüÖ×¾ÖªÖ»ÖµÖ,
हिंगोली